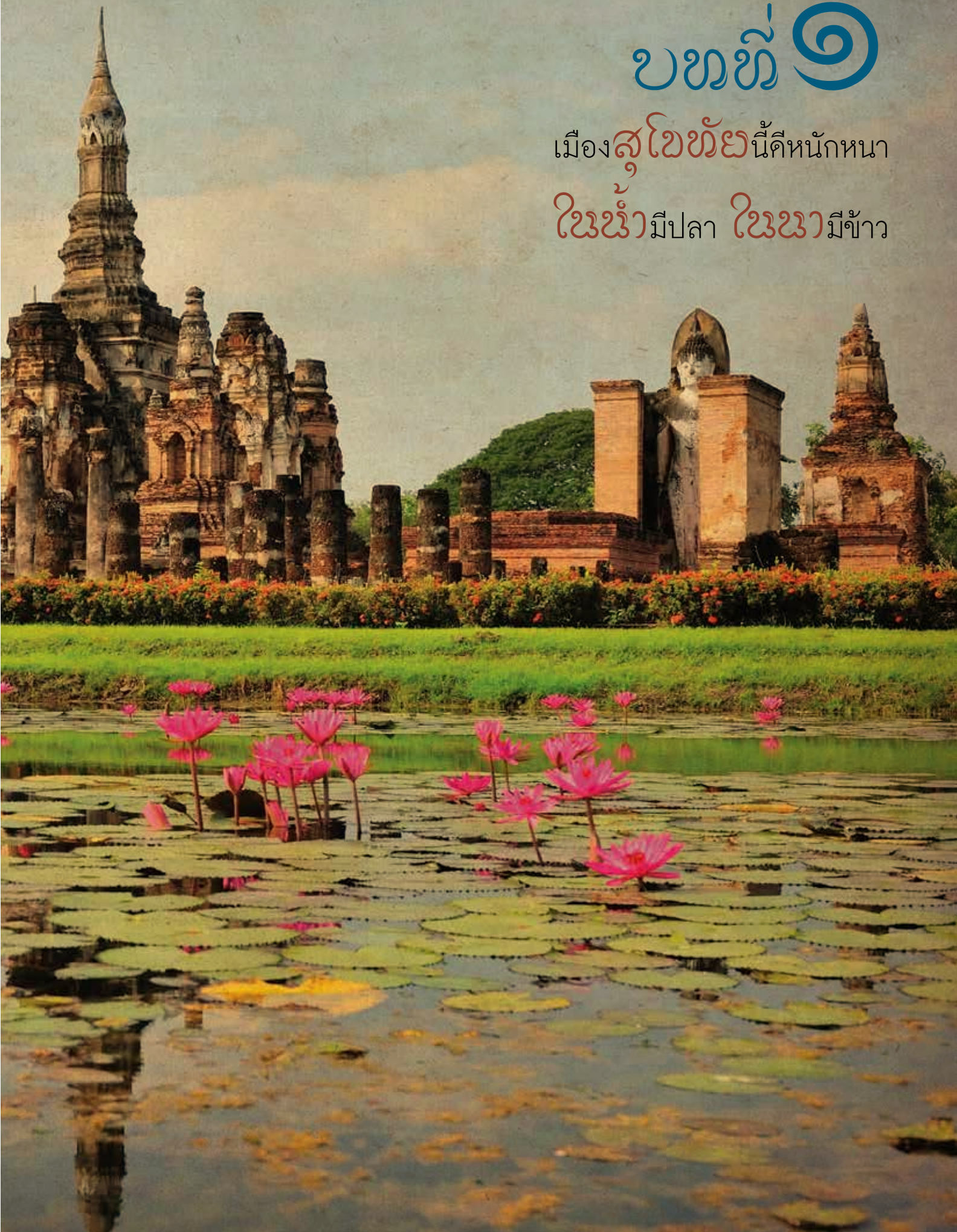

บทที่ ๑

เมืองสุโขทัยนี้ดี
หน้าคนหนา
ใจชั่วมีปลา ใจชวามีข้าว

สุโขทัย คืออาณาจักรที่เจริญด้วยการค้าและพระพุทธศาสนา ถือกำเนิดขึ้นตามพัฒนาการของการเกิดเมืองตามลุ่มน้ำภายในซึ่งท่าทางไกลทะเล แม้สุโขทัยจะตั้งอยู่บนที่ราบเชิงเขาและที่ราบระหว่างแม่น้ำสำคัญ ๓ สาย ได้แก่ แม่น้ำปิง แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน แต่ก็ยังจัดว่าเป็นเขตแห้งแล้ง พระมหากษัตริย์แห่งสุโขทัยได้ทรงวางแผนการแก้ปัญหาอย่างยั่งยืน เพื่อให้มีน้ำกินน้ำใช้ตลอดปี ด้วยการจัดการน้ำอย่างเป็นระบบ เพื่อให้มีน้ำอุปโภคบริโภคอย่างพอเพียงกับความต้องการของชาวเมือง รวมไปถึงการกลั่นกรองเพื่อผลิตอาหาร โดยการสร้างระบบบริหารจัดการน้ำอย่างทันท่วงที เมือง และสระจำนวนมาก

In the former kingdom of **Sukhothai**, trade and the Buddhist faith flourished. Despite being located along river basins far from the sea on piedmont plains by three important rivers: Ping, Yom, and Nan, the site of the kingdom was regarded as a barren area. To ensure sufficient water supply throughout the year to meet public needs and support the agricultural sector, the kings of Sukhothai developed an extensive water management system. The system included the construction of many weirs and small barrages, which were used to store water collected during the rainy season in moats and ponds in the city.

สุโขทัย

เป็นราชอาณาจักรที่ถือกำเนิดขึ้นตามพัฒนาการของการเกิดเมืองตามลุ่มแม่น้ำภายในซึ่งห่างไกลทะเล แม้สุโขทัยจะตั้งอยู่บนที่ราบเชิงเขาและที่ราบระหว่างแม่น้ำสำคัญ ๓ สาย ได้แก่ แม่น้ำปิง แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน แต่ก็ยังจัดว่าเป็นเขตแห้งแล้ง อย่างไรก็ตาม พระมหากษัตริย์แห่งสุโขทัยได้ทรงวางแผนการแก้ปัญหาอย่างยั่งยืนเพื่อให้มีน้ำกินน้ำใช้ตลอดปี ด้วยการจัดการน้ำอย่างเป็นระบบ เพื่อให้มีน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคอย่างพอเพียงกับความต้องการของชาวเมือง รวมไปถึงการกสิกรรมเพื่อผลิตอาหาร โดยการสร้างทำนบและเขื่อนขนาดเล็กเพื่อกักน้ำในฤดูฝนมาเก็บไว้ในคูเมืองและสระที่มีอยู่ในตัวเมืองเป็นจำนวนมาก

ด้วยเมืองสุโขทัยตั้งอยู่บนที่ลาดเชิงเขาที่มีสภาพโครงสร้างทางธรณีวิทยาเป็นดินภูเขาที่มีความแข็งและร่วนมาก ไม่สามารถกักเก็บน้ำ อีกทั้งไม่มีตาน้ำใต้ดิน ส่วนน้ำโคกนั้นมียูเฉพาะบางพื้นที่ และตัวเมืองยังตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำยมประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ถึงแม้ว่าทางเหนือ ตะวันออก และตะวันตกของตัวเมืองจะมีลำน้ำแม่รำพันกับคลองเสาไหลผ่าน แต่ลำน้ำทั้งสองก็เป็นสายเล็กและสั้นมาก เมืองสุโขทัยจึงค่อนข้างแห้งแล้ง และมีปัญหาเรื่องน้ำ คือน้ำน้อยในฤดูแล้ง และน้ำหลากในฤดูน้ำ เพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้ในสมัยสุโขทัย จึงมีการจัดการชลประทานเพื่อพัฒนาทรัพยากรแหล่งน้ำไว้บนผิวดิน โดยการจัดสรรน้ำด้วยวิธีการเก็บน้ำ (Water Conservation) และการส่งน้ำ (Irrigation) เพื่อการเกษตรและการอุปโภคบริโภค ซึ่งเป็นการจัดการชลประทานแบบอนาณัติประสงค์ที่ครอบคลุมด้านการคมนาคม การเกษตร และยุทธศาสตร์

การสร้างพื้นที่กักเก็บน้ำบนผิวดิน เป็นหนึ่งในระบบบริหารจัดการน้ำที่เอื้อให้เมืองสุโขทัยสามารถนำน้ำไปใช้ประโยชน์ในหลายด้าน

ลักษณะที่ตั้งเมืองสุโขทัย

พื้นที่เมืองสุโขทัยตั้งอยู่บนที่ลาดระหว่างเขาประตักษ์ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกและทิศใต้ กับแม่น้ำยม ทำให้เมืองสุโขทัยมีสภาพพื้นที่ ๒ แบบ คือ แบบกลุ่มพื้นที่รูปพัด (Fan Complex) คือเป็นพื้นที่ที่อยู่ระหว่างเขาลงมาตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความลาดชัน กับแบบกลุ่มพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำใกล้เคียงกัน (Plugged River Channel Area) คือเป็นบริเวณที่อยู่ระหว่างลุ่มน้ำสาขาสำคัญ คือ แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน ด้วยเหตุนี้ เมื่อถึงฤดูน้ำ น้ำจะเอ่อท่วมขึ้นมาก ทำให้ไหลหลากเข้าท่วมอยู่เนืองปี ส่วนในฤดูฝนก็มีน้ำนองทั่วไป ทำให้เกิดหนองบึงมาก จากสภาพพื้นที่ดังกล่าว ทำให้เมืองสุโขทัยมีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเกษตรเป็นจำนวนน้อย จึงจำเป็นต้องมีการจัดการด้านชลประทานกับต้องเลือกทำเลที่ตั้งเมืองให้ห่างไกลจากแม่น้ำ เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาน้ำท่วมยามฤดูน้ำหลาก

แม้ว่าแม่น้ำยมจะเป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญต่อเมืองสุโขทัย น่าที่จะเลือกเป็นทำเลที่ตั้งเมือง แต่ผู้สร้างเมืองสุโขทัยกลับไม่ได้เลือกเช่นนั้น เพราะความเกรงกลัวต่อภัยธรรมชาติที่อาจเกิดขึ้นอย่างกะทันหันจากน้ำในหุบเขา

ประตักษ์ ซึ่งอาจทำให้ "เมืองลุ่ม" ได้อย่างเมืองโบราณบางแห่งในสมัยโบราณที่ประสบภัยน้ำท่วม เช่น เมืองโบราณทางภาคเหนือแถบลุ่มแม่น้ำกก ที่นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีได้ตั้งข้อสังเกตว่าที่ตั้งของเมืองโบราณเหล่านี้เคยถูกน้ำท่วมหนักจนกลายเป็นเมืองที่จมอยู่ใต้น้ำลึก เช่น เมืองโยนกนาคนคร นอกจากนี้ ยังมีเมืองโบราณแถบภาคกลาง เช่น เมืองโบราณชัยจำปา ในเขตจังหวัดลพบุรี ที่ถูกน้ำพัดผ่ากลางเมือง ด้วยประสบการณ์การรับรู้เกี่ยวกับการเกิดภาวะน้ำท่วมฉับพลัน ทำให้ผู้สร้างเมืองสุโขทัยพยายามเลือกพื้นที่สร้างเมืองในบริเวณที่เป็นเนินสูง ใกล้เส้นทางน้ำสายเล็กและใกล้ภูเขา แทนการตั้งเมืองในบริเวณที่ลุ่มริมฝั่งแม่น้ำ และอาศัยการขุดคลองหรือลำห้วยขนาดเล็ก ชักน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงและป้องกันชุมชนภายในตัวเมือง เช่น ชุมชนวัดพระพายหลวงในเขตเมืองสุโขทัยเดิม ก็ตั้งอยู่บนพื้นที่ลาดเชิงเขาประตักษ์ค่อนข้างไปทางเหนือ ห่างจากเขาประมาณ ๓ กิโลเมตร และอยู่ใกล้กับแนวสันริมแม่น้ำแม่รำพัน โดยมีน้ำจากลำห้วยที่ไหลลงมาจากเขาประตักษ์เป็นองค์ประกอบของพื้นที่ชุมชน

ภาพถ่ายทางอากาศเหนือเมืองสุโขทัย แสดงให้เห็นร่องรอยของคูน้ำซึ่งเป็นเสมือนปราการป้องกันเมืองและเป็นส่วนหนึ่งของโครงข่ายสายน้ำที่หล่อเลี้ยงเมืองสุโขทัย

ก่อนการสร้างเมืองสุโขทัยที่มีคูน้ำล้อมรอบ ๓ ชั้นนั้น เมืองดั้งเดิมของสุโขทัยอยู่ในบริเวณซึ่งเป็นที่ตั้งของวัดพระพายหลวง ซึ่งมีพื้นที่เป็นเนินดินรูปสามเหลี่ยม มีคูน้ำและคันดินกว้างประมาณ ๒๐ เมตร ยาวประมาณคันละ ๖๐๐ เมตร ล้อมรอบ ๔ ด้าน โดยมีการวางผังเมืองให้วัดพระพายหลวง ศาสนสถานสำคัญของเมือง ตั้งอยู่กลางเมือง เป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน อันเป็นลักษณะการวางผังเมืองที่ได้รับอิทธิพลทางศาสนาฮินดูแบบขอมโบราณ

บริเวณวัดพระพายหลวง สันนิษฐานว่า เป็นชุมชนหรือเมืองขนาดเล็กไม่ใหญ่โตมากนัก พื้นที่ศูนย์กลางการปกครองและศาสนาแห่งนี้ ตั้งอยู่ภายในบริเวณที่มีคูน้ำล้อมรอบในขอบเขตเดียวกับที่อยู่อาศัยของเจ้าเมือง ขุนนาง พระสงฆ์ และไพร่พลที่เกี่ยวข้องกับการรักษาเมือง ส่วนบรรดาพ่อค้าและประชาชนคงอยู่บริเวณรอบนอกใกล้กับพื้นที่ราบลุ่มทางด้านเหนือและตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่กระจายอยู่รอบเมืองอันเป็นพื้นที่หลักทางเศรษฐกิจของชุมชน ที่มีการจัดการชลประทานเพื่อการกักเก็บน้ำและป้องกันน้ำท่วม โดยพบว่าคูน้ำรอบเมืองนั้นสัมพันธ์กับการกักเก็บน้ำและระบายน้ำ เพราะมุมคูเมืองทางด้านเหนือที่ต่อกับ

แนวภูเขาด้านตะวันตก มีแนวคันดินพุ่งไปทางตะวันตกเฉียงเหนือเป็นระยะทางกว่า ๒ กิโลเมตร พบรอยร่องน้ำอยู่ทางด้านใต้ แสดงให้เห็นว่าเวลาฝนตก น้ำจะไหลลงมาจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือของตัวเมือง โดยมีแนวคันดินนี้กั้นน้ำและเบนน้ำที่จะไหลลงสู่ตัวเมืองด้านเหนือให้เบี่ยงมาตามร่องน้ำคูเมืองแทน คูเมืองจึงเป็นเสมือนเกาะป้องกันการไหลท่วมเมืองของน้ำที่ล้นมาจากคันดินได้อีกชั้นหนึ่งและน้ำจากคูเมืองก็จะไหลระบายลงคลองซอยซึ่งแยกไปสู่ลำน้ำแม่รำพัน เมื่อน้ำในคูเมืองเกินความต้องการพื้นที่บริเวณคลองซอยเหล่านี้ก็จะสามารถใช้เป็นแหล่งค้าขายและสัญจรไปมาได้ เพราะสามารถใช้เดินทางติดต่อกับทางน้ำสายใหญ่ คือแม่น้ำรำพันได้เป็นอย่างดี จึงปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ ๑ หรือจารึกพ่อขุนรามคำแหงว่า บริเวณนี้เป็นที่ตั้งชุมชนที่มีความคับคั่ง เป็นที่ตั้งของ "ตลาดปสาน" ซึ่งอาจเป็นตลาดสำคัญของเมืองสุโขทัย ดังความตอนหนึ่งว่า **"...เบื้องดินนอนเมืองสุโขทัยนี้มีตลาดปสาน มีพระอนนะ มีปราชสท มีป่าหมากป่าพรวัว ป่าหมากกลาง มีไร่ มีนามีถีนถาน มีบ้านใหญ่ บ้านเล็ก..."**

วัดพระพายหลวง ศาสนสถานสำคัญอันเป็นศูนย์กลางของชุมชนดั้งเดิมของเมืองสุโขทัย

วัดมหาธาตุ ศูนย์กลางความศรัทธาของชาวเมืองสุโขทัย ตั้งอยู่ในบริเวณใจกลาง "เมืองใหม่" ที่ล้อมรอบด้วยกำแพงดิน สลับกับคูน้ำ ๗ ชั้น

นอกจากนี้ ยังพบว่าน้ำที่กักเก็บในคูเมืองบริเวณวัดพระพายหลวง ซึ่งปัจจุบันคนท้องถิ่นเรียกว่า "ห้วยแม่โจน" เมื่อมีปริมาณมากก็จะล้นระบายออกลงสู่ที่ลุ่มต่ำทางด้านตะวันออก ประกอบกับตัวเมืองด้านนี้มีคัน "ถนนพระร่วง" คัดผ่านตรงไปยังเมืองศรีสัชนาลัยทางตอนเหนือ และทางตะวันออกของถนนพระร่วงยังมีลำน้ำแม่รำพันไหลเลียบผ่านลงไปทางใต้ ฝั่งตะวันออกของเมืองสุโขทัยจึงมีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ทำนาปลูกข้าวเลี้ยงชาวเมืองสมดังที่จารึกพ่อขุนรามคำแหงได้บันทึกไว้ว่า **"...เมืองตะวันออก เมืองสุโขทัยนี้มีพิหาร มีปู้ครู มีทะเลหลวง มีป่าหมากป่าพลู มีไร่ มีนา มีถิ่นถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีปาม่วง มีป่าขาม ความคังแก่ลี้(งแต่)ง..."**

ต่อมา เมื่อเมืองสุโขทัยเดิมที่บริเวณห้วยแม่โจนมีจำนวนผู้คนอยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น จึงมีการขยายเมือง โดยย้ายศูนย์กลางลงมาทางใต้ และใช้เมืองเดิมเป็นเสมือนเส้นแบ่งเขตเมืองเก่ากับเมืองใหม่ โดยเมืองสุโขทัยใหม่มีขนาดใหญ่กว่าเมืองเก่า พื้นที่เป็นรูปสี่เหลี่ยม ด้านทิศเหนือและทิศใต้ ยาวประมาณ ๑,๖๐๐ เมตร ด้านทิศตะวันตกยาวประมาณ ๑,๘๐๐ เมตร มีกำแพงล้อมรอบเมืองเป็นกำแพงดิน ๓ ชั้น สลับกับคูน้ำ ๓ ชั้น ใจกลางเมืองเป็นที่ตั้งวัดมหาธาตุซึ่งเป็นศูนย์กลางความศรัทธาของประชาชนชาวเมือง

การขยายชุมชนออกจากเมืองเดิมบริเวณวัดพระพายหลวง มาตั้งเมืองใหม่ในทางตอนใต้ คือความสับสนเนื่องในการสร้างเมืองสุโขทัยให้เป็นศูนย์กลางอำนาจอีกแห่งหนึ่งบนลุ่มแม่น้ำยม

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๐ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการสร้างเมืองสุโขทัยใหม่ที่มีขนาดกว้างใหญ่กว่าเมืองเดิมหลายเท่า เป็นความสามารถในการเอาชนะธรรมชาติอันแห้งแล้งได้ด้วยการบริหารจัดการระบบชลประทานจนประสบความสำเร็จ เพราะเมืองสุโขทัยใหม่นี้ตั้งอยู่ในบริเวณที่แห้งแล้งและไม่เหมาะที่จะสร้างเมืองเท่าที่ควร ด้วยเป็นที่ลาดระหว่างภูเขากับแม่น้ำ สภาพพื้นที่ที่มีความลาดชัน การรับน้ำจากภูเขาอาจจะไม่ได้ผล ถ้าไม่มีการจัดการน้ำอย่างเหมาะสม เพราะในฤดูฝน น้ำธรรมชาติจะไหลจากเทือกเขาประทะกษซึ่งอยู่ด้านตะวันตกลงสู่แม่น้ำแม่รำพันทางด้านตะวันออกทั้งหมด ทำให้มีโอกาสสูญเสียน้ำโดยเปล่าประโยชน์

ด้วยสภาพพื้นที่ตั้งเมืองสุโขทัยไม่เอื้อต่อการกักเก็บน้ำ การวางแผนเมืองจึงต้องคำนึงถึงการจัดการระบบการนำน้ำมาใช้ โดยสร้างเมืองสุโขทัยให้ตั้งอยู่บนพื้นที่ลาดเทระหว่างลำน้ำแม่รำพันกับคลองเสาหอซึ่งเป็นลำน้ำตามธรรมชาติให้น้ำไหลผ่านตัวเมืองและออกลงสู่แม่น้ำยมต่อไป ดังนั้นเมื่อสร้างเมืองสุโขทัย จึงมีการเลือกทำเลให้มุมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้หักมุมตรงกับคลองเสาหอพอดี เพื่อที่จะรับน้ำจากคลองเสาหอซึ่งเป็นคลองที่รับน้ำมาจากภูเขาต่างๆ ในเทือกเขาประตักษ์สู่คูเมืองสุโขทัยและจะไหลไปตามคูเมืองที่ต่อเชื่อมกับลำน้ำแม่รำพันที่บริเวณประมาณกึ่งกลางของกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกลงสู่แม่น้ำยม

อย่างไรก็ดี การอาศัยความลาดชันของพื้นที่เป็นแรงส่งน้ำให้ไหลจากคลองมาลงคูเมืองไปออกแม่น้ำแม่รำพันยังไม่สามารถแก้ปัญหการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้งและปัญหาน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากได้ สมัยสุโขทัยจึงมีการจัดการชลประทานกักเก็บน้ำไว้บนผิวดิน การจัดระบบป้องกันน้ำท่วมเมือง และการจัดระบบการนำน้ำมาใช้ภายในเมือง ด้วยการสร้างคันดินขนาดใหญ่ หรือที่เรียกว่า "สรีดภงส์" ขวางกั้นระหว่างเชิงเขาที่ว้ามายกับเขาพระบาทใหญ่ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองเพื่อกักเก็บน้ำภายในเขาทั้งสองไม่ให้ไหลกระจายไปที่อื่น แต่บังคับให้ไหลมารวมแล้วลงสู่คลองเสาหอเพียงทางเดียว และจากคลองเสาหอ

ก็จะระบายลงสู่คูเมืองตรงมุมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งมีการสร้างท่อน้ำไว้ให้น้ำไหลเข้าสู่เมืองแล้วไหลไปตามแนวคูเมืองด้านทิศตะวันตกที่มีการฝังท่อไว้ให้น้ำที่ถูกผันลงมายังคูเมืองไหลส่งต่อไปยังสระหรือ "ตระพัง" เพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ภายในเมือง ร่วมกับการสร้างบ่อน้ำและสระน้ำขนาดเล็กอยู่ทั่วไปไว้กักน้ำที่ไหลซึมออกจากตระพังอีกทอดหนึ่ง ก่อนที่น้ำทั้งหมดจะไหลผ่านไปยังคูเมืองด้านทิศตะวันออกลงสู่ลำน้ำแม่รำพันที่ไหลมาจากทางด้านเหนือออกไปบรรจบกับแม่น้ำยมในเขตตัวเมืองสุโขทัยในปัจจุบัน ซึ่งการระบายน้ำโดยมีคลอง คูเมือง ท่อน้ำ เชื่อมต่อกันได้ ทำให้เมืองสุโขทัยมีน้ำหล่อเลี้ยงตลอดปี โดยมีศรีกงส์เป็นตัวควบคุมปริมาณน้ำไว้ทั้งหมด

ตระพัง เป็นพื้นที่กักเก็บน้ำบนผิวดิน ที่ปรากฏทั่วไปภายในเมืองสุโขทัย และอยู่ในระบบบริหารจัดการน้ำที่นับว่ามีประสิทธิภาพของเมืองสุโขทัย

ศรีคองส์

"ศรีคองส์" เป็นคำที่พบ
ในจารึกพ่อขุนรามคำแหง
ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๕ ความว่า **"...เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้
มีภูมิจีฬาร ภูธรอยู่ มีศรีคองส์ มีป่าพร้าวป่าลาง มีป่าม่วง
ป่าขาม มีน้ำโคก มีพระขพุ่ง ผีเทพคาในเขาอันนั้นเป็นใหญ่
กว่าทุกผีในเมืองนี้..."**

คำว่า ศรีคองส์ มาจากคำภาษาสันสกฤตว่า
"สริทงค" แปลว่า ทำนบ เป็นสิ่งก่อสร้างที่ใช้ปิดกั้นน้ำ
ไม่ให้ไหลผ่านหรือไหลข้ามสิ่งก่อสร้างนั้น บางกรณีอาจ
ปิดกั้นเพียงบางส่วนของลำน้ำไม่ให้น้ำไหลข้ามไปเฉพาะ
ในบริเวณที่ปิดกั้นไว้ โดยให้น้ำไหลผ่านลำน้ำส่วนที่เหลือ
คล้ายกับเป็นการชะลอการไหลของน้ำหรือความแรงของ
กระแสน้ำ ซึ่งในสมัยสุโขทัยมีการสร้างทำนบไว้สำหรับ
เบี่ยงเบนทางไหลของน้ำในหลายพื้นที่

การค้นพบศรีคองส์หรือทำนบครั้งแรกของเมือง
สุโขทัยสืบเนื่องจากนักโบราณคดีได้ค้นพบร่องรอย
โบราณสถานที่เป็นแนวคันดินยาวโบราณตรงบริเวณ

ศรีคองส์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสุโขทัยเก่า
เป็นคันดินกั้นน้ำที่มีระบบชักน้ำไปตามคลองส่งน้ำที่ไหลไปสู่
กระพังในเมืองสุโขทัย

ทิศตะวันตกเฉียงใต้ห่างจากกำแพงเมืองสุโขทัยเก่าประมาณ ๒ กิโลเมตร พื้นที่มีลักษณะคล้ายกำมปู แนวคันดินได้กั้น ส่วนที่แคบที่สุดระหว่างแนวเขาสองลูก คือเขาพระบาทใหญ่ กับเขากิวอ้ายมา ภูเขาทั้งสองลูกนี้อยู่ในเทือกเขาหลวง มีชอกเล็กเรียกว่า โขกพระร่วงลงพระขรรค์ ลักษณะเป็น ภูเขาหินซึ่งมีรอยแยกตรงกลาง ห่างกันประมาณ ๑ วาเศษ มีสระน้ำอยู่ข้างหน้า เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติทางทิศตะวันตก เฉียงใต้ของเมืองสุโขทัยเก่า ที่มาของชื่อ มีเรื่องเล่าเป็น คำนานพื้นบ้านว่า ครั้งหนึ่งพระร่วงแห่งกรุงสุโขทัยได้เสด็จ ประพาสป่า เมื่อถึงหุบเขาที่มีทางน้ำไหลริน มีพระราช ประสงค์จะทอดพระเนตรต้นน้ำ จึงเสด็จพระราชดำเนิน ตามทางน้ำไปจนถึงต้นน้ำ พบว่าเป็นอ่างน้ำใหญ่มีเขาปิด ทางน้ำอยู่ มีพระราชดำริว่าถ้าเปิดทางน้ำให้ไหลมากกว่านี้

ก็จะเป็นประโยชน์แก่ราษฎร จึงทรงอธิษฐานเสี่ยงบุญบารมี แล้วใช้พระขรรค์ฟันลงที่สันเขา เขานั้นก็แยกออกเป็นช่อง ให้น้ำไหลผ่านลงมาได้ บริเวณที่ถูกฟันแยกเป็นช่อง จึงเรียก กันว่า โขกพระร่วงลงพระขรรค์ หรือ โขกพระร่วงลงคาบ มีธารน้ำขนาดเล็กหลายสาย มีต้นกำเนิดจากโขกพระร่วง ลงพระขรรค์นี้ไหลเลาะเชิงเขากิวอ้ายมา มายังฝั่งที่ลาดชัน ของเชิงเขาพระบาทใหญ่ที่กระหนาบไว้ ในฤดูฝน เมื่อน้ำ ไหลหลากอย่างรวดเร็วลงมาจากชอกเขา แนวคันดินโบราณ จะทำหน้าที่เป็นทวนบักเก็บน้ำในแอ่งช่องเขา เพื่อไม่ให้ น้ำ ไหลล้นเข้าท่วมเมืองเป็นบริเวณกว้าง แต่จะบังคับทิศทาง ของน้ำให้ไหลลงสู่คลองเสาหอทั้งหมด แล้วไหลลงคูเมือง สุโขทัยต่อไป

แนวคันดินโบราณที่พบแห่งนี้ชาวบ้านเรียกกันว่า "ท่านบพระร่วง" เพราะเชื่อว่าเกิดขึ้นด้วยอิทธิฤทธิ์ของ พระร่วง แต่นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี สันนิษฐานว่าเป็นของโบราณที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยกษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยพระองค์ใดพระองค์หนึ่งทรงสร้าง หรืออาจจะเป็นศรีคองส์ที่ปรากฏอยู่ในจารึกพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเมื่อพบครั้งแรกนั้น คาดกันว่าจะมีเพียง แห่งเดียว ซึ่งมีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ แต่เมื่อมีการศึกษา เกี่ยวกับเมืองสุโขทัยมากขึ้น ได้พบร่องรอยคันดินเพื่อการ ชลประทานมากมายรอบเมืองสุโขทัย อาทิ ด้านทิศใต้ ซึ่งสอดคล้องกับที่ปรากฏในจารึกพ่อขุนรามคำแหง

สภาพแนวคันดินซึ่งในสมัยสุโขทัยทำหน้าที่บังคับทิศทางน้ำ ที่มีมากในฤดูน้ำหลากไม่ให้ไหลล้นไปในทิศทางอื่นที่ไม่ใช่ ทิศทางไปสู่เมืองสุโขทัย

ท่านบพระร่วงด้านทิศใต้นี้ นักวิชาการด้านชลประทาน ได้จัดให้อยู่ในลักษณะการสร้างแบบ "ท่านบถาวร" (ที่สร้าง เป็นท่านบดิน) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อผันน้ำให้ไหลผ่าน ช่องลัด มีความสูง ๖ เมตร สันท่านบยาว ๓๕๐ เมตร กว้าง ๔ เมตร กักเก็บน้ำได้ประมาณ ๑๘๓,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร และจากการสำรวจสภาพท่านบพระร่วง เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๖ พบว่า ลักษณะการก่อสร้างเป็นการขุดดินด้านในท่านบ ขึ้นถมเป็นคันดิน ภายหลังคงจะขาดการบำรุงรักษา น้ำจึง กัดเซาะแนวคันดินขาดเป็น ๓ ตอน เก็บน้ำไว้ไม่ได้ สุโขทัย จึงกลายเป็นเมืองกันดารน้ำในสมัยต่อมา

ปัจจุบัน กรมชลประทานได้ดำเนินการบูรณะท่านบ พระร่วงขึ้นใหม่ตามรูปแบบเดิม และเสริมให้สูงขึ้นเป็น ๑๐.๕๐ เมตร สันท่านบยาว ๔๘๗ เมตร มีพื้นที่อ่างเก็บน้ำ ๑๔๐ ไร่ เก็บน้ำได้ ๓๘๐,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร ขนานนาม

ใหม่ว่า "อ่างเก็บน้ำรามคำแหง" เพื่อถวายพระเกียรติคุณแก่พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ผู้ทรงวางรากฐานระบบงานชลประทานขึ้นเป็นแห่งแรกของไทย

ศรีคองส์หรือท่านบพระร่วง จึงเป็นท่านบดินเพื่อกักเก็บน้ำในช่องแคบของภูเขาที่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองสุโขทัย ที่มีต้นน้ำไหลมาจากโขกพระร่วงลงพระขรรค์ พันท่านบลงมาเป็นคลองเสาหอ ซึ่งเป็นคลองส่งน้ำหรือระบายน้ำออกจากศรีคองส์ ไหลเข้าไปยังคูเมืองสุโขทัย ที่เป็นคูน้ำสามชั้นสลับด้วยกำแพงสามชั้น ที่เรียกว่า "ศรีบูร"

สำหรับที่มาของชื่อ คลองเสาหอ มีเรื่องเล่าเป็นตำนานพื้นบ้านว่า หลังจากพระร่วงเสด็จประพาสจะกลับพระราชวังทรงเห็นต้นไม้ข้างทางมีลำต้นใหญ่ตรงดี เหมาะแก่การทำเสาเรือน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตัดแล้วลอยไปตามลำน้ำที่ไหลไปสู่ตัวเมือง เพื่อสร้างบ้านให้แก่สมณกำนัล จึงเรียกทางน้ำที่ลอยไม้ซุงไปสู่เมืองว่า คลองเสาหอ

ศรีบูร

"ศรีบูร" เป็นคำที่พบในจารึก
พ่อขุนรามคำแหง ความว่า **"...รอบเมือง
สุโขทัยนี้ศรีบูรได้สามพันสี่ร้อยวา..."**

โดยคำว่า ศรีบูร แยกออกเป็น ๒ คำ คือ
"ศรี" แปลว่า สาม และ "บูร" แปลว่า กำแพง เมื่อรวมความแล้ว
หมายถึง สิ่งกันล้อมเมืองสุโขทัยที่มีลักษณะเป็นกำแพงดิน
สามชั้นสลับด้วยคูน้ำสามชั้น

เมืองสุโขทัยที่มีการสร้างกำแพงดินล้อมรอบสามชั้น
สลับกับคูน้ำล้อมรอบสามชั้นอันเป็นลักษณะพิเศษที่เรียกว่า
ศรีบูรนี้ มีหลักฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กำแพงเมืองชั้นใน

คูเมืองชั้นใน คูเมืองเก่าแก่ของสุโขทัยซึ่งเกิดจากการขุดดิน
ให้เป็นคู แล้วนำดินที่ได้จากการขุด มาถมเป็นแนวกำแพงเมือง

สร้างด้วยศิลาแลง ส่วนกำแพงเมืองชั้นนอกเป็นคันดิน
มีสองชั้น กำแพงเมืองขนาดใหญ่มีความสูงถึง ๘ เมตร คูน้ำ
กว้างประมาณ ๓๐-๔๐ เมตร ที่บริเวณกึ่งกลางของกำแพง
แต่ละด้านมีประตูทางเข้า ๑ ประตู คือ ทิศเหนือมีประตู
ศาลหลวง ทิศใต้มีประตูมะโม ทิศตะวันออกมีประตูกำแพงหัก
และทิศตะวันตกมีประตูอ้อ ที่หน้าประตูแต่ละด้านมีป้อม
ก่อด้วยศิลาแลงสำหรับป้องกันเมือง

ลักษณะเมืองที่มีการวางผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสนี้ สัมพันธ์กับการตั้งศาสนสถานและมีการจัดการเรื่องน้ำ อย่างเป็นระบบ กล่าวคือการจัดผังเมืองสุโขทัยภายในนั้น สัมพันธ์กับศาสนสถาน ด้วยการจัดให้มีวัดมหาธาตุตั้งอยู่ใน ตำแหน่งศูนย์กลางเมือง

วัดมหาธาตุกลางเมืองนี้ เป็นศาสนสถานสำคัญที่มี พระสถูปประติมากรรมพระบรมสารีริกธาตุเป็นหลักของเมือง อันเป็นสัญลักษณ์ของเขวพระสุเมรุที่เป็นหลักของจักรวาล หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเมืองสุโขทัยถูกสร้างให้อยู่ใน รูปจำลองของจักรวาลตามคติไตรภูมิ โดยมีวัดมหาธาตุ เป็นเสมือนเขวพระสุเมรุอันเป็นหลักของจักรวาล และคูน้ำ กับกำแพงดินเป็นสัญลักษณ์ของมหานทีสีทันดรและเขว สัตบริภณห์ ซึ่งนอกจากศรีบูรจะถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ ทางศาสนาแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นเสมือนเครื่องกีดขวางในการ ป้องกันข้าศึก และทำหน้าที่ชักน้ำและระบายน้ำในเขตเมือง สุโขทัย คือตรงมุมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้

ปลายคลองเสาหอต่อเชื่อมกับคูเมืองด้านทิศใต้จะมีทำนบ ทดน้ำจากคลองเสาหอเข้ามายังคูเมืองซึ่งเป็นแนวคลอง เสาหอ แต่ดัดแปลงให้เป็นแนวคูเมืองด้านทิศใต้ บังคับให้น้ำ ไหลเรียบไปตามแนวกำแพงเมืองและคูเมือง เพื่อให้ น้ำ ไหลผ่านท่อที่ฝังไว้ต่อไปยังตระพังและคูน้ำ ตลอดจนสระน้ำ ของวัดต่างๆ ภายในตัวเมือง จากนั้นน้ำจะไหลสู่ลำน้ำ แม่รำพัน ซึ่งได้รับการดัดแปลงให้เป็นแนวคูเมืองเรียบ กำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกช่วงหนึ่ง เพื่อระบายน้ำออก ตรงบริเวณเหนือประตูเมืองทางด้านทิศตะวันออกลงสู่ลำน้ำ แม่รำพันต่อไป

การระบายน้ำคิดต่อถึงกันได้โดยมีศรีคกงส์เป็นตัว ควบคุมและตัวปล่อยน้ำมาตามคลองเสาหอ แล้วให้น้ำ ไหลผ่านทำนบไปตามแนวศรีบูรชักน้ำลงสู่สระน้ำ หรือที่ เรียกว่า ตระพัง ขนาดใหญ่หลายแห่งในตัวเมือง ทำให้ภายใน เมืองสุโขทัยมีแหล่งน้ำสำหรับการอุปโภคบริโภคตลอดทั้งปี

ตระพัง

"ตระพัง" เป็นคำที่ปรากฏในจารึกสมัยสุโขทัยหลายหลัก เช่น จารึกพ่อขุนรามคำแหง ความเป็นมาว่า "...กลางเมืองสุโขทัยนี้มีน้ำตระพังโพยสี่สิบกินดี...คั่งกินน้ำโขงเมื่อแล้ง..." คำว่า ตระพัง ตะพัง กระพัง หรือสะพัง มาจากคำ

ภาษาเขมรว่า "ตฺรพាំង" (ตฺรอปฺเปียง) แปลว่า แอ่งน้ำ สระน้ำ หรือบ่อน้ำ ในสมัยสุโขทัยมีลักษณะเป็นสระขนาดใหญ่ ใช้ประโยชน์เพื่อการอุปโภคบริโภค และใช้เป็นเครื่องกำหนดขอบเขตศาสนสถานบางแห่ง

เนื่องจากเมืองสุโขทัยมีผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีความสัมพันธ์อย่างเป็นระบบกับผังของศาสนสถานและสระน้ำ ความวัดส่วนใหญ่ในเมืองสุโขทัยจึงมีคูน้ำล้อมรอบ และมีตระพังเล็กใหญ่เป็นแหล่งกักเก็บน้ำในฤดูฝนไว้ใช้ตลอดทั้งปี

การกักเก็บน้ำในสระหรือตระพัง ทำให้ภายในกำแพงเมืองสุโขทัยไม่ขาดแคลนน้ำ เพราะมีตระพังขนาดใหญ่กักเก็บน้ำถึง ๔ แห่ง คือ ตระพังเงิน ตระพังตระกวน ตระพังสอ

และตระพังทอง ตั้งอยู่ประมาณกลางใจเมือง มีขนาดกว้างยาวประมาณ ๔๐๐-๑,๖๐๐ ตารางเมตร น้ำในตระพังเหล่านี้ถูกส่งมาจากคูน้ำสามชั้นที่ขุดไว้ล้อมรอบกรุงสุโขทัย คือเมื่อระบายน้ำจากท่านบเข้ามาจนเต็มคันคูเมืองแล้ว น้ำจะไหลผ่านท่อที่ฝังในคูเมืองไปสู่ตระพังต่างๆ ในกำแพงเมือง โดยเริ่มจากตระพังเงินเป็นแห่งแรก

ตระพังเงิน เป็นสระน้ำขนาดใหญ่ มีความจุประมาณ ๘๗,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร ตั้งอยู่ในบริเวณวัดตระพังเงิน ซึ่งเป็นวัดขนาดเล็ก อยู่ทางด้านตะวันตกของวัดมหาธาตุ ซึ่งมีลักษณะพิเศษคือมีอุโบสถอยู่กลางตระพัง จึงไม่ต้องใช้ใบเสมาแสดงขอบเขตพัทธสีมา แต่ใช้น้ำที่ล้อมรอบแสดงขอบเขตแทน ซึ่งเรียกกันว่า "อุทกสีมา"

เมื่อน้ำในตระพังเงินเต็มแล้วก็จะไหลไปตามท่อระบายน้ำลงสู่ตระพังขนาดเล็กอีก ๒ สระ ทางด้านทิศเหนือของตระพังเงิน ซึ่งจุน้ำได้ประมาณ ๒๘,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร และ ๗,๕๐๐ ลูกบาศก์เมตร จากนั้นจึงไหลลงสู่ตระพังตระกวนซึ่งเป็นตระพังที่ใหญ่ที่สุดในตัวเมือง

ตระพังตระกวน ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของวัดมหาธาตุ ตรงกึ่งกลางเมือง จุน้ำได้ ๒๐๘,๘๘๘ ลูกบาศก์เมตร มีวัดตั้งอยู่บนเกาะกลางตระพัง ชื่อว่า วัดสระสี่ เพราะเคยมีสระน้ำ ๔ สระ จากตระพังตระกวนนี้น้ำจะไหลต่อไปลงตระพังสอ

ตระพังเงินในบริเวณวัดตระพังเงิน นอกจากจะอำนวยความสะดวกด้านการใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคภายในเมืองสุโขทัยแล้ว ยังถูกใช้เป็น "อุทกสีมา" หรือใช้น้ำเป็นขอบเขตของการประกอบสังฆกรรมล้อมรอบพระอุโบสถ

ตระพังสอ เป็นสระน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีปริมาตรจุน้ำได้ ๖๘,๖๐๐ ลูกบาศก์เมตร ตั้งอยู่ทางทิศ ตะวันออกเฉียงเหนือของวัดมหาธาตุ ตรงกลางตระพังมีวัด ตั้งอยู่เรียกว่า วัดตระพังสอ ตระพังแห่งนี้ น้ำจะไหลมาลง เป็นสระสุดท้ายก่อนที่จะไหลกลับลงสู่คูเมืองออกลำน้ำ แม่รำพันต่อไป

ตระพังทอง เป็นสระน้ำขนาดใหญ่กว้างยาว ด้านละประมาณ ๒๐๐ เมตร จุน้ำได้ประมาณ ๘๘,๕๐๐ ลูกบาศก์เมตร อยู่ทางทิศตะวันออกของวัดมหาธาตุ มีวัด ตระพังทองตั้งอยู่กลางสระ

กระบวนการระบายน้ำลงสู่สระทั้ง ๔ ข้างคัน
เริ่มจากด้านทิศตะวันตกสู่ด้านทิศตะวันออก และด้าน
ทิศเหนือ โดยมีการวางท่อระบายน้ำต่อเนื่องกันระหว่างสระทั้ง
ต่างๆ โดยท่อระบายน้ำเป็นท่อดินเผาเคลือบ ปากท่อกว้าง
๔๕ เซนติเมตร แต่ปลายท่อจะสอบเข้าเหลือ ๑๘ เซนติเมตร
นอกจากนี้ ยังพบท่ออีกลักษณะหนึ่ง ที่มุมกำแพงด้านใต้
ของวัดมหาธาตุ เป็นท่อที่มีขนาดเท่ากันโดยตลอด ส่วนหัว
และส่วนปลายสวมต่อกันได้

บริเวณศาสนสถานต่างๆ ภายในเมืองสุโขทัย มักมีพื้นที่
กักเก็บน้ำผิวดินไว้ใช้ในโอกาสต่างๆ จึงปรากฏวัดที่มีสระทั้ง
หลายแห่ง

การขุดสระหรือตระพังในบริเวณต่างๆ เป็นหนึ่งในการบริหารจัดการน้ำที่ทำให้ตัวเมืองสุโขทัยมีน้ำใช้ในการอุปโภคบริโภค และหล่อเลี้ยงเมืองตลอดทั้งปี

การสร้างสระพังและใช้เป็นที่ตั้งของศาสนสถานที่มี
คูน้ำขนาดใหญ่ล้อมรอบไปในตัวขึ้นภายในกำแพงเมือง
สุโขทัย เพื่อประโยชน์ในการอุปโภคบริโภคนั้น จะจัดไว้ใช้
ประโยชน์สำหรับชุมชนแต่ละแห่งที่หนาแน่นในแต่ละเขต
โดยมีสระพังสระกวนซึ่งเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ที่สุดเป็นสระ
กลางของชุมชนทั้งเมือง ในขณะที่สระพังเงินซึ่งเป็นสระน้ำ
ขนาดใหญ่เป็นที่สอง (รองจากสระพังสระกวน) จะสนองความ
ต้องการของชุมชนที่อยู่ด้านทิศตะวันออก และสระพังสอ
ซึ่งเป็นสระน้ำที่มีขนาดใหญ่เป็นที่สี่จะสนองความต้องการ
ของชุมชนทางค่านเหนือ และสุดท้ายคือสระพังทองซึ่งเป็น
สระที่มีขนาดเป็นที่สามจะใช้ประโยชน์สำหรับชุมชนที่ก่อน
มาทางทิศตะวันออก

นอกจากสระพังจะอำนวยประโยชน์ใช้สอยสำหรับ
ประชากรในชุมชนกลางเมือง บริเวณด้านทิศตะวันออก และ
ด้านทิศเหนือ แต่ในบริเวณทางด้านทิศตะวันตกภายใน
ตัวเมืองที่ไม่มีการสร้างสระพังหรือการขุดสระน้ำขนาดใหญ่

ก็มีการสร้างสระน้ำขนาดเล็กรูปสี่เหลี่ยมไว้รองรับน้ำฝนและ
สร้างบ่อน้ำรูปกลมกรวยอิฐ เพื่อขุดเจาะน้ำบาดาลขึ้นมาใช้
ด้วยพบว่าบริเวณด้านทิศตะวันตกนี้มีสระน้ำขนาดเล็กและ
บ่อน้ำอยู่เป็นจำนวนมากกว่าบริเวณที่มีสระพังหรือสระน้ำ
ขนาดใหญ่ตั้งอยู่

ดังนั้น การระบายน้ำคิดต้องถึงกันได้โดยตลอด จึง
ทำให้ภายในตัวเมืองสุโขทัยมีน้ำหล่อเลี้ยงตลอดปี โดยตัว
ควบคุมน้ำที่สำคัญคือศรีกงส์ จะปล่อยน้ำให้มีมากหรือน้อย
เพียงใดก็ได้แล้วแต่ความต้องการให้ไหลลงสู่คลองเสาหอ
แล้วไหลไปสู่คูเมืองสุโขทัย ซึ่งเมื่อน้ำเต็มคันคูแล้วก็จะไหล
ไปตามทางน้ำเข้าไปในกำแพงเมืองชั้นในลงสู่สระพังเงิน
สระพังสระกวน เมื่อเต็มสระพังทั้งสองแล้ว น้ำก็ไหลผ่าน
ท่อน้ำดินเผาเข้าคันคูวัดมหาธาตุ เข้าสระพังทอง และสระพังสอ
ในท้ายที่สุด เมื่อน้ำเต็มสระพังแล้วก็ไหลผ่านท่อน้ำดินเผาส่งน้ำ
ลงสู่แม่น้ำปန်ต่อไป

ถนนพระร่วง

นอกจากจารึกพ่อขุนรามคำแหงจะบรรยายถึงสภาพภายในตัวเมืองสุโขทัยซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงสามชั้นหรือศรีบูรแล้ว ยังบรรยายถึงพื้นที่แต่ละทิศภายนอกกำแพงเมืองสุโขทัย ซึ่งทำให้สันนิษฐานได้ว่านอกกำแพงเมืองสุโขทัยประกอบด้วยพื้นที่เกษตรกรรมกับพื้นที่พักอาศัย โดยพื้นที่เกษตรกรรมอยู่ทางด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันออก ซึ่งเป็นที่ลุ่ม (ส่วนที่ดอนอยู่นอกกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก ซึ่งเป็นเขตอรัญญิก เป็นพื้นที่เอียงลาดจากเชิงเขาหลวงมาจดตัวเมือง) ส่วนพื้นที่พักอาศัยอยู่ด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก

การมีพื้นที่เกษตรกรรมและพื้นที่พักอาศัยนอกเขตการจัดการน้ำของศรีบูรได้นั้น เพราะด้านนอกกำแพงเมืองมีการจัดระบบชลประทานเช่นเดียวกัน คือมีการสร้างแนวคันดินใหม่ที่คนในท้องถิ่นปัจจุบันเรียกกันว่า "ถนนพระร่วง"

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสรุปไว้ในบทพระราชนิพนธ์เรื่อง "เที่ยวเมืองพระร่วง" ตอนที่ว่าด้วย ถนนพระร่วง ว่า สร้างขึ้นในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงมหาราช โดยสร้างเป็นแนวคันดินยาวเชื่อมเมืองศรีสัชนาลัยผ่านเมืองสุโขทัย และลงใต้ไปยังแม่น้ำปิงเหนือตัวเมืองกำแพงเพชร รวมระยะทางประมาณ ๑๒๓ กิโลเมตร

ถนนพระร่วงเป็นคันดินที่พูนสูงจากพื้นราบ ปรากฏให้เห็นเป็นแห่งๆ บางแห่งกว้าง ๒ เมตร บางแห่งกว้าง ๑๐-๑๕ เมตร สูงประมาณ ๑.๕-๒.๕ เมตร เป็นดินอัดแน่นแข็งแรง ตลอดแนวถนนพระร่วงจะมีลักษณะที่แตกต่างกันตามภูมิประเทศที่แนวถนนพาดผ่านกับวัตถุประสงค์ของการใช้งาน ได้แก่ เป็นคูน้ำมีคันดิน เป็นคูน้ำมีคันดินสองข้าง เป็นบึงน้ำมีคันดินเป็นขอบกั้น และเป็นแนวคูคลองธรรมชาติ ตามแนวถนนพระร่วงจะมีลำเหมือง ลำฝาย เป็นคลองซอยแยกเข้าไปในผืนดิน ทำหน้าที่เป็นคูคลองส่งน้ำเข้าพื้นที่นา นอกจากนี้ ยังมีสระพังต่างๆ และคันดินใหญ่อีกหลายแห่ง

สัญลักษณ์

— คั่นดินแนวถนนพระร่วง

■ ■ ■ เขตจังหวัด

— ถนน

— แม่น้ำ

● พื้นที่ชุมชน

ภาพแผนที่สังเขปของถนนพระร่วงซึ่งสันนิษฐานว่า เป็นแนว
คั่นดินหรือถนนและภูน้ำที่ขุดต่อเนื่องจากเมืองศรีสัชนาลัย
ลงไปถึงเมืองกำแพงเพชร เพื่อใช้สำหรับบังคับน้ำที่ไหลจาก
ที่สูงให้ชะลอความเร็วแล้วไหลต่อไปในทิศทางที่ต้องการ

พระอิศวรสัมฤทธิ์ เมืองกำแพงเพชร ที่ฐานมีจารึกอักษรไทย
สมัยสุโขทัย ระบุ พ.ศ. ๒๐๕๓ มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง
ท่อบุพระยาร่วง ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานว่าอาจเป็นแนวคันดิน
กั้นน้ำหรืออาจเป็นคลองส่งน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งยังมีร่องรอย
ปรากฏให้เห็นได้ในปัจจุบัน ช่วงระหว่างเมืองกำแพงเพชร
ถึงเมืองบางพาน

แนวถนนพระร่วง ตลอดจนบรรดาลำเหมือง ฝาย และคันดินโดยรอบเมืองสุโขทัย รวมถึงตระพัง สร้างขึ้นอย่างมีการวางแผนเพื่อควบคุมน้ำที่ไหลบ่ามาจากบริเวณภูเขาและน้ำที่ท่วมท้นมาจากลำน้ำต่างๆ ให้ไหลไปตามแนวทางควบคุมบังคับที่ทำไว้ ด้วยวิธีการนี้ ผืนดินโดยรอบเมืองสุโขทัย พื้นที่ระหว่างเมืองศรีสัชนาลัย เมืองสุโขทัย และเมืองกำแพงเพชร จึงเปิดออกเป็นผืนนาอันกว้างขวางได้ ดังปรากฏหลักฐานในจารึกนครชุม กล่าวสรรเสริญพญาลิไทยว่ามีความรู้เรื่องการทำเหมืองฝาย ดังมีคำว่า **"...เหมืองแปลงฝายรู้..."**

นอกจากนี้ ยังพบหลักฐานในจารึกฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร กล่าวถึงการจัดการน้ำของเมืองสุโขทัย เมื่อสมัยที่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา

ถ่ายทอดเป็นภาษาปัจจุบันได้ว่า **"...อนึ่งท่อปู้พญาร่วงทำเอาน้ำไปถึงบางพานนั้น ก็ถมหายสิ้น และเขาย่อมทำนาทางฟ้าและหาที่นั้นพบ กระทำท่อเอาน้ำเข้าไปเลี้ยงนาให้เป็นนาเหมือนนาฝาย มิได้เป็นนาทางฟ้า..."**

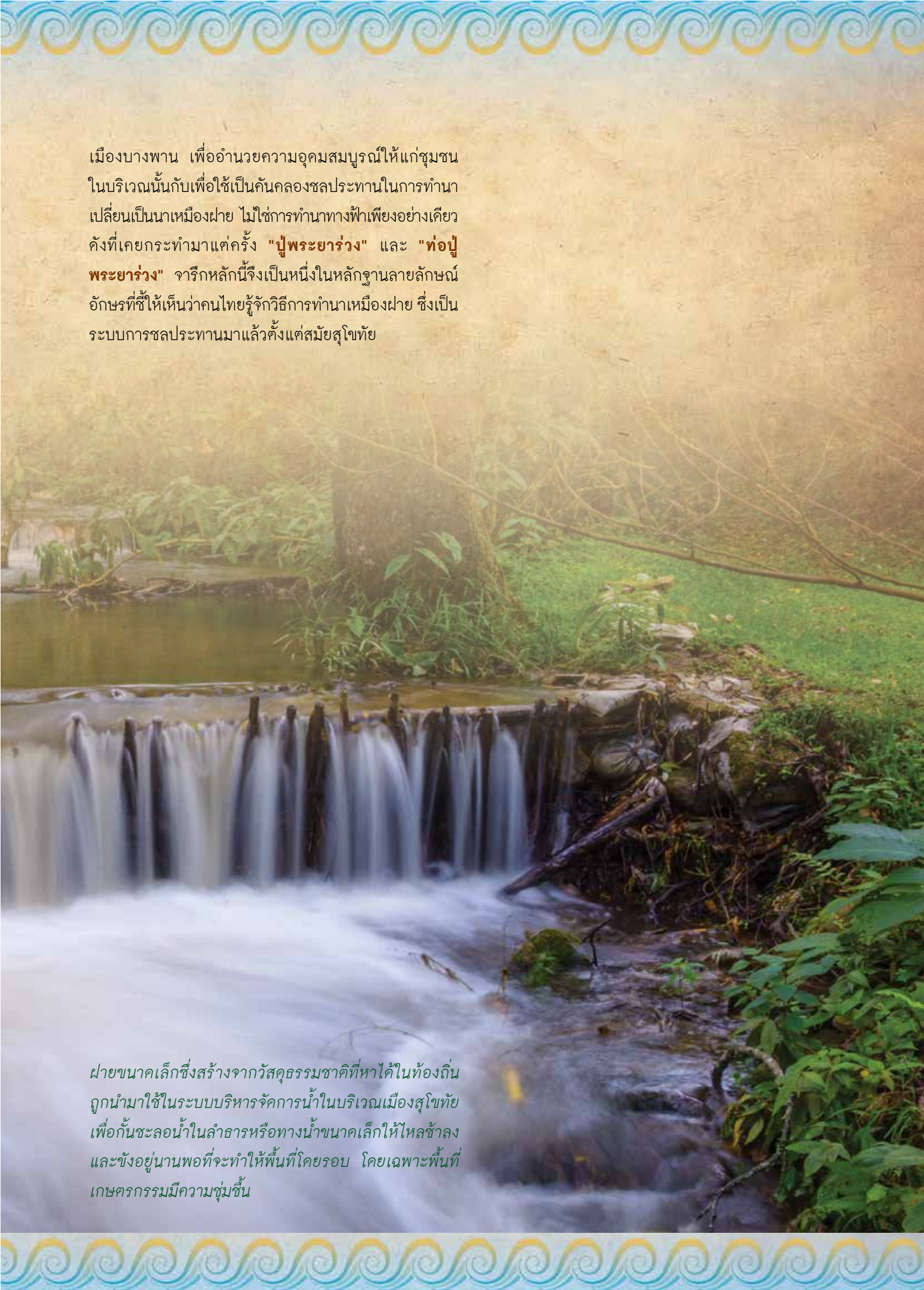
จารึกหลักนี้แสดงให้เห็นว่าการจัดการชลประทานของเมืองสุโขทัยเป็นระบบชลประทานแบบเหมืองฝาย ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานว่าเหมืองฝายดังกล่าวคงจะมีอยู่แพร่หลายในบริเวณหุบเขาทางภาคเหนือ และในจังหวัดทางตอนเหนือของภาคกลางของไทย โดยเฉพาะเหมืองฝายขนาดเล็ก

สำหรับ "เหมือง" และ "ฝาย" เป็นระบบชลประทานที่ใช้กับการทำนาปลูกข้าวบนพื้นที่ราบลาดเอียงระหว่างหุบเขา ประกอบด้วย "คันนา" เป็นคันดินเตี้ย ล้อมรอบพื้นที่นา ใช้กักเก็บน้ำเพื่อหล่อเลี้ยงต้นข้าว "ฝาย" เป็นคันกั้นน้ำในลำธารขนาดเล็ก ทำให้ระดับน้ำที่ถูกฝายกั้นสูงขึ้นและถูกชักเปลี่ยนทิศทางให้ไหลไปสู่พื้นที่อยู่ละแวกใกล้เคียงได้ และ "เหมือง" เป็นร่องน้ำที่ขุดลงไปในพื้นที่ดินเหนียวที่มีน้ำเต็มฝั่งลำธาร เนื่องจากการทดน้ำของฝาย ทำให้น้ำจากธารไหลมาตามลำเหมือง ระบายไปยังนาต่างๆ ในปริมาณมากหรือน้อยตามต้องการ

ส่วนระบบการจัดการชลประทานของเมืองสุโขทัยที่กล่าวถึงในจารึกฐานพระอิศวรเมืองกำแพงเพชรนั้นเป็นการทำนา ๒ แบบ คือ **"นาทางฟ้า"** เป็นวิธีการทำนาแบบง่ายๆ โดยการปลูกข้าวที่อาศัยน้ำจาก "ฟ้า" หรือน้ำฝนธรรมชาติเพียงอย่างเดียว กับการทำนาแบบ **"นาเหมืองฝาย"** ซึ่งเป็นวิธีการทำนาที่อาศัยน้ำจากการชลประทาน ดังที่จารึกฐานพระอิศวรเมืองกำแพงเพชรกล่าวถึงการบูรณะท่อส่งน้ำที่เรียกว่า "ท่อปู่พระยาร่วง" ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐาน "ถนนพระร่วง" ที่ผ่านเมืองบางพาน และถนนพระร่วงนี้น่าจะใช้เป็นเส้นทางนำน้ำจากแม่น้ำปิงที่เมืองกำแพงเพชรไปยัง

เมืองบางพาน เพื่ออำนวยความสะดวกสมบูรณ์ให้แก่ชุมชน
ในบริเวณนั้นกับเพื่อใช้เป็นคันคลองชลประทานในการทำนา
เปลี่ยนเป็นนาเหมืองฝาย ไม่ใช้การทำนาทางฟ้าเพียงอย่างเดียว
ดังที่เคยกระทำมาแต่ครั้ง **"ปู่พระยาร่วง"** และ **"ท้อปู่
พระยาร่วง"** จารึกหลักนี้จึงเป็นหนึ่งในหลักฐานลายลักษณ์
อักษรที่ชี้ให้เห็นว่าคนไทยรู้จักวิธีการทำนาเหมืองฝาย ซึ่งเป็น
ระบบการชลประทานมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัย

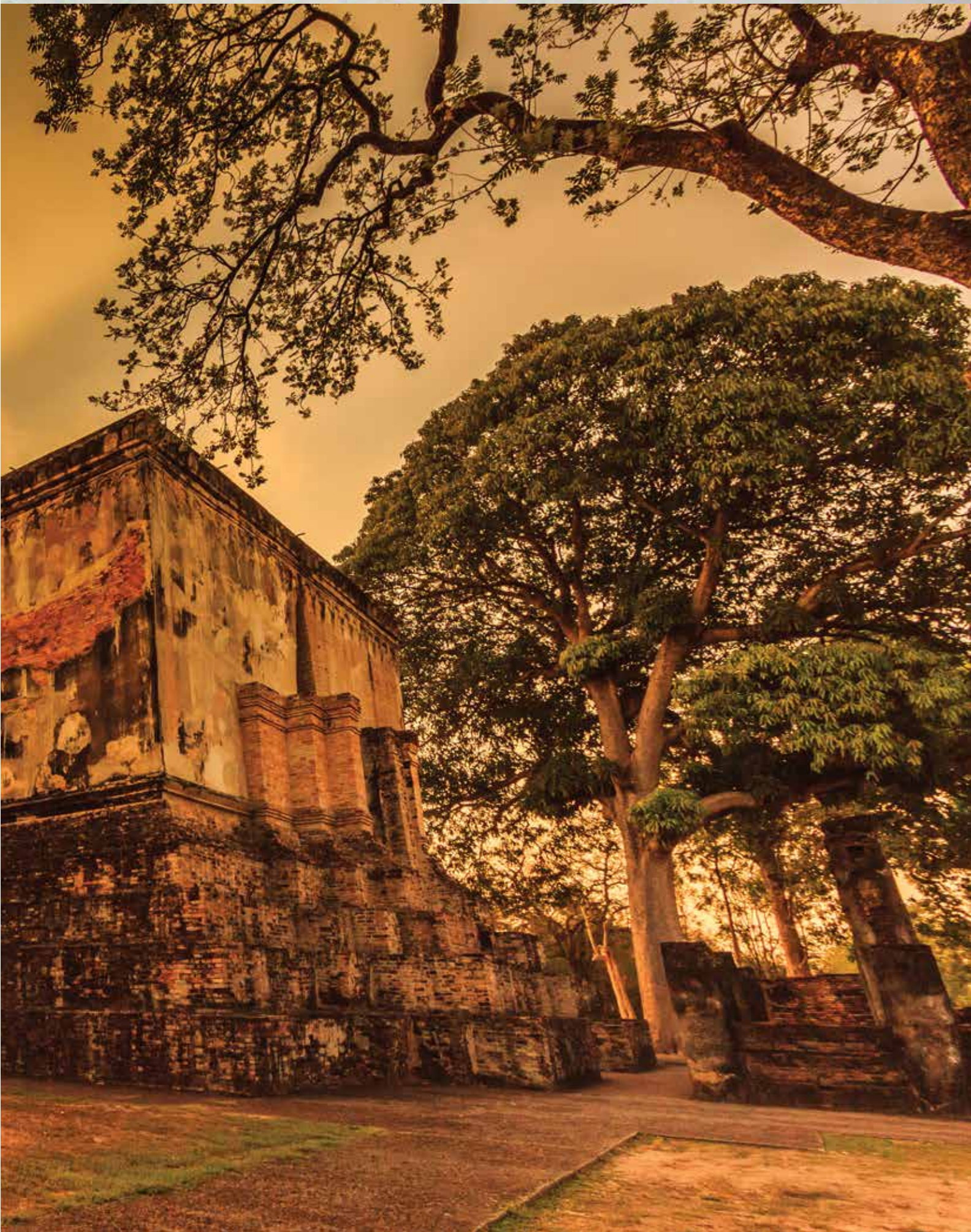
ฝายขนาดเล็กซึ่งสร้างจากวัสดุธรรมชาติที่หาได้ในท้องถิ่น
ถูกนำมาใช้ในระบบบริหารจัดการน้ำในบริเวณเมืองสุโขทัย
เพื่อกั้นชะลอน้ำในลำธารหรือทางน้ำขนาดเล็กให้ไหลช้าลง
และขังอยู่นานพอที่จะทำให้พื้นที่โดยรอบ โดยเฉพาะพื้นที่
เกษตรกรรมมีความชุ่มชื้น

สำหรับการจัดการชลประทานเพื่อการเกษตรในสมัย
สุโขทัย จะกระทำในที่ราบลุ่มทางด้านทิศเหนือของตัวเมือง
สุโขทัย ซึ่งมีทั้งการใช้คันดินหรือทำนบระบายน้ำ และป้องกัน
น้ำท่วมนาข้าว และการทำฝายซุดเหมืองส่งน้ำไปเข้านา
ตามท้องที่ต่างๆ โดยบริเวณที่ทำนาค้นทิศเหนือนี้แบ่งออก
ได้เป็น ๒ เขตใหญ่ๆ คือด้านทิศตะวันออกของวัดพระพายหลวง
กับด้านทิศตะวันออกของลำน้ำแม่รำพัน ตามที่จารึกพ่อขุน
รามคำแหงได้กล่าวไว้ว่า "เบื้องตะวันออก" กับ "เบื้องคินนอน"
หรือทิศเหนือของเมืองสุโขทัย "มีโรมันนา" กล่าวคือบริเวณ
ที่เป็นคูน้ำล้อมรอบทางด้านทิศตะวันออกของวัดพระพายหลวง
เป็นพื้นที่ที่มีการระบายน้ำจากลำคูที่รับน้ำจากลำน้ำแม่โจน
ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคูน้ำล้อมรอบวัดพระพายหลวง มาเข้า
ที่นาซึ่งมีคันดินขนาดใหญ่ แบ่งแยกบริเวณที่ทำนาออกเป็น
ส่วนๆ น้ำที่เหลือจากการทำนาในเขตนี้จะถูกระบายลงลำน้ำ

แม่รำพันทางด้านทิศตะวันออก บริเวณนี้ปัจจุบันคนในท้องถิ่น
เรียกว่า "ทะเลน้อย" และ "ทะเลนาง" กับทางทิศตะวันออก
ของลำน้ำแม่รำพันตรงข้ามกับแห่งแรก มีบริเวณที่มีคันดิน
โอบรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ คนในท้องถิ่น
เรียกว่า "หนองเป็ดน้ำ" มีร่องรอยของบริเวณที่เป็นฝายและ
ซุดเป็นลำเหมืองส่งน้ำจากลำน้ำแม่รำพันเข้ามาหล่อเลี้ยง
ในบริเวณเพื่อใช้ในการทำนา บริเวณนี้เป็นแหล่งปลูกข้าว
ที่ใหญ่ที่สุดของเมืองสุโขทัย โดยมีคันดินที่โอบล้อมเป็นรูป
สี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำหน้าที่ป้องกันไม่ให้น้ำหลากหรือเอ่อจาก
แม่น้ำยมไหลเข้าท่วมคันกล้าที่ปลูกไว้ ซึ่งคันดินนี้ยังต่อเนื่อง
มายังทางใต้ของด้านทิศตะวันออกขนานไปกับแนวกำแพงเมือง
ทางด้านทิศตะวันออก ทำหน้าที่เป็นทำนบระบายน้ำลงลำน้ำ
แม่รำพัน

วัดศรีชุม ซึ่งตั้งอยู่ "เบื้องคินนอน" หรือทิศเหนือ
อันเป็นพื้นที่เกษตรกรรมสำคัญของเมืองสุโขทัย

นอกจากการจัดการชลประทานแบบการส่งน้ำจากต้นน้ำไปตามคลองส่งน้ำสู่พื้นที่เพาะปลูกแล้ว ด้วยที่ตั้งของเมืองสุโขทัยอยู่บนที่ราบเชิงเขา ค่อนข้างแห้งแล้ง และไม่มีแหล่งน้ำใต้ดิน บริเวณรอบนอกกำแพงเมืองสุโขทัย อันเป็นที่ตั้งของศาสนสถาน ชุมชน ตลาด ตลอดจนพื้นที่เกษตรกรรม จึงมีการจัดการชลประทานโดยการเก็บรักษาปริมาณและระดับน้ำไว้ เพื่อการอุปโภคบริโภคควบคู่ไปกับการเพาะปลูก ด้วยการสร้างตระพังอยู่โดยรอบนอกกำแพงเมืองสุโขทัยทั้ง ๔ ทิศ คือ

ตระพังข้างเผือก อยู่นอกเขตกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก เป็นสระน้ำขนาดใหญ่กว้างประมาณ ๕๐ เมตร และยาว ๔๐๐ เมตร ในบริเวณใกล้เคียงมีเนินโบราณขนาดใหญ่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่อง "เที่ยวเมืองพระร่วง" ความตอนหนึ่งว่า **"...ออกจากวัดสะพานหินย้อนทางกลับไปคูวัดตระพังข้างเผือกซึ่งอยู่ริมทางที่เดินไปหาพระบาทน้อย วัดนี้คงอยู่ข้างบึงหรือสระอันหนึ่งซึ่งมีนามว่า ตระพังข้างเผือก..."**

ตระพังทองหลาง อยู่นอกกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออก ในบริเวณนี้มีวัดตระพังทองหลาง ซึ่งมีซากโบราณสถานปรากฏอยู่

ตระพังนาค อยู่นอกกำแพงเมืองด้านทิศใต้ มีสระน้ำขนาดใหญ่เรียกกันว่า "สระบัวนาค" มีขนาดกว้างประมาณ ๓๐ เมตร ยาว ๔๐ เมตร อยู่ทางทิศใต้ของเนินโบราณสถานวัดตระพังนาค

นอกจากนี้ ยังมี **ตระพังโพยศรี** ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในเรื่อง "เที่ยวเมืองพระร่วง" ความตอนหนึ่งว่า **"...ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรพอได้ทรงทราบข่าวพระยาพิชัย พระยาสุวรรคโลกเป็นขบถ จึงเสด็จยกทัพหลวงจากเชียงใหม่ เมืองสุวรรคโลก เสด็จทางสุโขทัย และที่เมืองนั้นได้ตั้งทัพหลวงตำบลฤๅษีชุม (คือวัดศรีชุม) จึงตรัสบัญชาให้ชาวพ่อขุนมนุพราหมณาจารย์ เอน้ำในบ่อพระสยามภูวนาลและเอน้ำตระพังโพยสี่มาบูชา..."** ซึ่งสันนิษฐานกันว่าจะเป็นแหล่งน้ำที่อยู่นอกกำแพงเมือง และน่าจะอยู่ไม่ไกลจากวัดศรีชุมด้วย

มณฑปวัดตระพังทองหลาง ศาสนสถานแห่งหนึ่งของเมืองสุโขทัยที่มีมณฑปอันงดงามและมีสระน้ำอันได้แก่ ตระพังทองหลาง ล้อมรอบเป็นขอบเขตประกอบสิ่งมหัศจรรย์

แหล่งน้ำเป็นพื้นที่สำคัญของเมืองสุโขทัยซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณ
ที่ห่างไกลจากแม่น้ำ แต่ด้วยระบบชลประทานที่เหมาะสม
ทำให้สุโขทัยสามารถบริหารจัดการน้ำได้ตามต้องการ

ความสามารถด้านชลประทานด้วยวิธีการท่อน้ำ การส่งน้ำ การกักเก็บน้ำ การระบายน้ำ และการป้องกัน อุทกภัยได้อย่างดีเยี่ยมของชาวเมืองสุโขทัย ทำให้เมืองสุโขทัยสามารถแก้ไขปัญหาคความแห้งแล้งและความไม่อุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ได้ในระดับหนึ่ง และด้วยในเมืองสุโขทัย มีการชลประทานที่สมบูรณ์แบบที่สามารถยังประโยชน์ ทั้งด้านการเพาะปลูก การป้องกันข้าศึกและอุทกภัย การคมนาคม ตลอดจนการสุขาภิบาลก็สามารถมีน้ำใช้ อุปโภคบริโภคตลอดปี ทั้งที่ภูมิประเทศจะขาดแคลนน้ำ

ในฤดูแล้ง เพราะสภาพดินไม่สามารถเก็บน้ำได้นาน และ ตั้งอยู่บนที่ราบเชิงเขาที่ไม่มีลำน้ำขนาดใหญ่ไหลผ่าน แต่จากความสำเร็จในการจัดการชลประทานครอบคลุมพื้นที่ เขตเมืองสุโขทัยได้อย่างทั่วถึง พื้นที่แห้งแล้งกลับมีความ อุดมสมบูรณ์ จนมีนาหลวง มีศาสนสถาน มีพื้นที่เกษตรกรรม เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ทั่วเมืองทุกแห่ง สมดังที่ปรากฏ ในจารึกพ่อขุนรามคำแหงที่ว่า **"...เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำ มีปลา ในนามีข้าว..."**

